

Published Date:- 18-10-2023

Yunusov Norbek Xabibullo o‘g‘li
Toshkent davlat o‘zbek tili va adabiyoti
Universiteti 2-kurs tayanch doktoranti
norbekyunusov75@gmail.com

ZAMONAVIY TILSHUNOSLIKDA SIFATLARNING TUTGAN O‘RNI, NISBIY SIFATLARNING LEKSIK-SEMANTIK XUSUSIYATLARI

Annotatsiya. Ko‘p asrlar davomida har bir til ob‘ektlarga tegishli sifat xususiyatlarining ma‘nolarini ifodalash vositalarining o‘ziga xos tizimini shakllantirgan. Til tizimining yadrosini kategorik tizimga ega bo‘lgan birliklar-sifat xususiyatining til grammatik ma‘nosi va shunga mos ravishda uni belgilashning asosiy vazifasini tashkil qiladi. Fleksion tillarda sifatlar an‘anaviy ravishda bunday birliklarga beriladi, garchi ularning tabiati to‘g‘risida hali ham bir to‘xtamga kelinmagan bo‘lsa ham, tarkibiy grammatikada ular otlarga, generativ grammatikada esa xususiyatli so‘zlarga murojaat qilishadi.

Tayanch so‘zlar: Kognitiv tilshunoslik, so‘z turkumlari, morfologik xususiyatlar, leksik-grammatik kategoriya, sifat leksemalar, leksik-semantik xususiyatlar.

Abstract. For many centuries, each language has formed its own system of means of expressing the meanings of the qualitative characteristics of objects. The core of the language system is the linguistic grammatical meaning of the unit-adjective feature with a categorical system and, accordingly, the main task of its definition. In inflectional languages, adjectives are traditionally assigned to such units, although there is still no consensus on their nature, in structural grammar they refer to nouns, and in generative grammar to feature words.

Key words: Cognitive linguistics, Part of speech, morphological features, lexical-grammatical category, qualitative lexemes, lexical-semantic features.

Аннотация. На протяжении многих веков в каждом языке сформировалась своя система средств выражения значений качественных характеристик предметов. Ядром языковой системы является лингвограмматическое значение единицы-прилагательного признака с категориальной системой и, соответственно, основная задача его определения. В флективных языках к таким единицам традиционно относят прилагательные, хотя до сих пор нет единого мнения об их природе, в структурной грамматике они относятся к существительным, а в порождающей грамматике к признакам слов.

Published Date:- 18-10-2023

Ключевые слова: Когнитивная лингвистика, Часть речи, морфологические признаки, лексико-грамматические категории, качественные лексемы, лексико-семантические особенности.

Asosiy qism. Nutq qismlaridagi ob’ektning xususiyatlari, uning individual fazilatlari va atributlari yig’indisi bo’lib, ob’ekt atributlarining ajratilishi esa dastlab birlashtirilgan, Hind-Evropa tillarida qadimiy nutq turlarining bo’linishi, *belgilar, xususiyatlar, fazilatlarni* bildiruvchi so’zlarning maxsus toifasini shakllanishiga olib keldi. Qadimiy otlarning dastlab farqlanmasligi, ikkilanishi, umumiy nominal affikslarning aniqlanishi va keyinchalik sifatlarning otlardan ajratilishi bilan o’zgartirildi. Sifat va otning yagona bo’linmagan toifadan kelib chiqishi, bir tomondan, qadimgi tillarda sifat uchun nominativ-atributiv konstruksiyalarning mavjudligini tasdiqlaydi. (“eskirgan non” uchun *tosh-non*, “oq odam” uchun *tuz-odam* va hokazo.). Boshqa tomondan, bunday xollarda sifat paradigmalari ikkilamchi bo’lib, ko’pincha otlar va ko’rsatish olmoshlaridan olinadi. Bu esa o’z navbatida “*sifatlar otlardan kelib chiqqan*” degan fikrni tasdiqlaydi.

Tilshunoslikda sifatlar sinfining tarkibi mazmun mezoniga muvofiq aniqlansa, xorijiy tilshunoslikda funksional parametr asosan asosiy mezon sifatida ishlatiladi[7, 432]. sifatlar sinfini aniqlash uchun asosxisoblanadi, shuning uchun bu sinfdan har xil turdagi pronominal so’zlarni, tartib raqamlarini va boshqalarni kiritish odatiy holdir[6, 653]. Bu sinf chegaralarini va uning tarkibini aniqlashda muhim muammolarga olib keladi. Demak, sifat va ravishlarning chegaralari, *stone wall* “tosh devor” va *musical clock* “musiqiy soat” ko’rinishidagi konstruksiyalarda birinchi komponentlarning kategorik holatini ko’rsatsa, *asleep* “uxlayotgan” kabi so’zlarning lingvistik tabiatida nomuvofiqliklar kuzatiladi. Dunyo tillarida sifatning universalligi yoki universall emasligi haqidagi fikrlar ham turlicha. Ot va fe’lga nisbatan barcha tadqiqotchilar bir xil fikr bildirishgan bo’lsa, sifatga keladigan bo’lsak, ba’zi tillarda bunday toifaning yo’qligi haqida taxminlar mavjud, shuning uchun Dikson o’zining “*Where Have All the Adjectives Gone?*”, deb nomlangan tadqiqot ishida dastlab 17ta Afrika, Avstraliya va Amerindian tillari bilan ingliz tilini solishtirganda, ularning ba’zilarida sifatlar yo’qligini takidlaydi (“However, not all languages have the major word class Adjective”)[2, 256]. Biroq, Dikson o’z nuqtai nazarini o’zgartirishi mumkin, masalan, Mandarin Xitoy tilida sifatlarning yo’qligi haqidagi fikr bildirgan bo’lsa, bu erda tegishli belgilar o’timsiz fe’llar bilan beriladi, keyingi ishlarda sifatlarning alohida sinfi mavjudligi haqidagi fikr bilan almashtiriladi[2, 7]. Ingliz tiliga kelsak, olim uning ochiq sifatlar sinfiga ega ekanligiga ishonch xosil qiladi va ingliz tilini Dirbal kabi rivojlangan sifatlar tizimiga ega tillarni ko’rib chiqadi[3, 370].

Biroq, ingliz tilida sifatlarni ajratish qiyin, chunki bu sifatning morfologik xususiyati taqqoslash darajalarining mavjudligi bo’lib, ular bundan tashqari, barcha sifatlarda mavjud emas, faqat sifat semantikasi bilan sifatlarning so’z va so’z ma’nolarida (leksik-semantik variantlarda) mavjud bo’lgan xususiyatdir. Substantiv

Published Date:- 18-10-2023

bo‘limgan nisbiy sifatlarni ajratish bilan vaziyat yanada murakkablashadi. Tilshunos olimlar V. Raskin va S. Nirenburg, ingliz tilida nisbiy sifatlarni juda kam (*truly relative adjectives*), va bu atama ingliz tilshunoslariga unchalik tanish emas degan fikrni bildirishgan. Mualliflarning fikriga ko‘ra, “boshqa tillarda nisbiy sifatlarni qanday vazifani bajaradi, ular ingliz tilida ham boshqa otlar oldida keluvchi otlarniing vazifasini bajaradi, ingliz morfologiyasi ko‘pchilik sifatlarni o‘ziga xos morfologik profil bilan ta‘minlaydi”[5, 69].

Bunday holda, sifatlarni kategoriyasini farqlash uchun semantik asosga murojaat qilish kerak. Amerikalik tilshunos olim V. Cheyfe ta‘kidlaganidek: “semantik tuzilishni bilmasdan biz (grammatik) to‘g‘ri so‘zlarga olib keladigan jarayonlar haqida hech narsa bilmaymiz, chunki bu jarayonlar semantik shakllanish jarayonlaridir”[1, 432]. Avstraliyalik tilshunos olim Anna Vejbitskaya o‘z izlanishlari natijasida, semantik asosda ot va sifatlarning chegarasini belgilaydi, bu esa “otlar, birinchi navbatda, o‘ziga xos” degani emas ular ko‘rish va o‘zgartirish mumkin bo‘lgan narsalardir, deb yozadi. *Black, white, big, small, long* yoki *new* yangi kabi asosiy sifatlarni ham ko‘rish yoki o‘zgartirish mumkin bo‘lgan narsalarni bildiradi. Otlar va sifatlarni o‘rtasidagi haqiqiy semantik farq diapazonda yoki referentlar shaklida emas, balki semantik tuzilish shaklidir. Bundan tashqari, muallif 1) otlar ma‘lum xususiyatlarga ega bo‘lgan “narsalar turlarini” bildirishini; sifatlarni esa xususiyatlarni bildirishini belgilaydi, 2) Daniyalik tilshunos Jespersen ta‘kidlaganidek, ot juda ko‘p xususiyatlarni ifodalashga intiladi (garchi uning ma‘nosini bu xususiyatlar bilan qisqartirish mumkin emas); sifatlarni esa bitta xususiyatni bildiradi. Shunday qilib, sifatlarni kategoriyasini farqlash muammosini hal qilish sifatlarni xususiyatlarini ifodalashning lingvistik semantik funksiyasining ustunligiga tayanadi.

Sifatlarni lug‘at chegaralarining xiralashishi yuzaga keladigan so‘zlar guruhlari yopiq xolatda, tarkibi esa kichik tizimlarda bo‘ladi. Asosiy qatlam so‘z qatlami bo‘lib, uning semantik xususiyatlari turli grammatikalarda qabul qilingan sifatlarning semantik ta‘riflari uchun asos bo‘ladi. Sifat – bu belgi, xususiyat, sifatlarni bildiruvchi nutqning bir qismidir. E.S.Kubryakova ta‘kidlaganidek, “...nutq qismlarini aniqlashda eng qiyin narsa, bu bizga ularning mazmunli xususiyatlari bilan bog‘liq bo‘lib tuyulishi bo‘lib aynan shu jihatdan kognitiv yondashuv o‘z mevasini beradi”[4, 560].

Shunday qilib, nutq qismlari uchun muhim xususiyat nutqning ushbu qismini ta‘kidlash-bu atributning onomasiologik toifasining sifatlari bilan belgilanishi. Sifatlarni-bu atributi so‘zning grammatik xususiyatlaridan ustunlik qiladigan so‘z turkumidir. Bu, ayniqsa, ingliz tilida yaqqol namoyon bo‘ladi, bu erda sifatlarni aniq morfologik xususiyatlarga ega emas (ehtimol, sifatlarni sifatlarda taqqoslash darajalari bundan mustasno) va semantik ko‘rsatkich bu sinfni farqlash uchun eng muhim jixati hisoblanadi.

Xulosa. To‘plangan ma‘lumotlardan xulosa qilib aytganda, sifatlarning leksik-grammatik toifasidagi nisbiy sifatlarni sifatlardoshlarga qarama-qarshi, ammo ular

Published Date:- 18-10-2023

belgilagan belgining tabiati tufayli nutq qismida alohida o‘rin tutadi. Binobarin, ular o‘ziga xos morfologik va sintaktik xususiyatlarga hamda taqqoslash darajalariga ega emas. Shu sababli, biz nisbiy sifatlarning leksik-semantik toifasi haqida so‘z yuritish ekanmiz, bu toifadagi sifatlarning semantik xususiyatlari birinchi navbatda tahlilga tortish maqsadga muvofiq bo‘ladi, nazarimizda. Xususan, tadqiqotimizdagi ingliz va o‘zbek tillaridagi misollarni tahlil qilish bizga rus va xorijiy tilshunoslikda sifati toifalarini chog‘ishtirma tadqiq qilish an‘analariga tayanish imkoniyatini beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Cheyff, U.L. Znachenie i struktura yazika [Tekst] / Uollas L. Cheyff. – Moskva: Librokom, 2009. – 432 s. – (Yazikovedi mira).
2. Dixon, R.M. Where have all the Adjectives Gone ? [Text] / R.M.W. Dixon. – Berlin – New York – Amsterdam : Mouton Publishers, 1982. – 256 p. – (Janua Linguarum).
3. Dixon, R.M.W. Adjective classes. A cross-linguistic typology [Text] / R.M.W. Dixon, Alexandra Y. Aikhenvald. – Oxford: Oxford univ. press, 2004. – 370 p
4. Kubryakova, E.S. Yazik i znanie: Na puti polucheniya znaniy o yazike: Chasti rechi s kognitivnoy tochki zreniya. Rol yazika v poznanii mira [Tekst] E.S. Kubryakova. – Moskva: Yaziki slavyanskoy kulturi, 2004. – 560 s. – (Yazik. Semiotika. Kultura).
5. Raskin, V. Lexical Semantics of Adjectives: A Microtheory of Adjectival Meaning [Electronic resource] / V. Raskin, S. Nierenburg. – Las Cruces, New Mexico State University, 1995. – 69 p. – URL: <http://web.ics.purdue.edu/~vraskin/adjective.pdf> – (Data obraçeniya: 18.09.2018).
6. Tener, L. Osnovi strukturnogo sintaksisa [Tekst] / L. Tener; per. s fr. I.M. Boguslavskogo i dr. – Moskva: Progress, 1988. – 653 s.
7. Vinogradov, V.V. Russkiy yazik (grammaticheskoe uchenie o slove) [Tekst] / V.V. Vinogradov. 2-e izd.– Moskva: Vissh. shkola, 1972. – 614 s
8. Wierzbicka, A. Lexicography and conceptual analysis [Text] / A. Wierzbicka. – Ann Arbor: Karoma, 1985. – 390 p.